

під час тривалих перебувань у Північно-Східній Русі” [Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X-XIII в.- М., 1989.- С. 205-206].

На думку цього дослідника, Кирило, перебуваючи з 1242 по 1249 рр. номінальним (а не посвяченим) Київським митрополитом, не мав змоги керувати північно-східними єпархіями. Тож отримавши визнання від Константинопольського патріарха на митрополичий престол, владики Кирило прагнув постати в північно-східних землях повноправним митрополитом і особисто управляти ними. У зв'язку з цим ієрарх здійснював тривалі і часті поїздки по єпархіях розлогої Київської митрополії. Він вважав себе дійсним єпископом всієї Руської митрополії з суверенною повнотою архієрейської влади, оскільки наступний за рангом церковний ієрарх – Константинопольський патріарх – був надто далеко. Отже, проаналізувавши історіографію проблеми перенесення митрополичої кафедри з Києва до Володимиро-Суздальських земель в другій половині XIII ст., приходимо до наступних висновків. Перенесення митрополичого осідку з Києва на Північ, до Володимира над Клязьмою, стало наслідком збігу низки чинників ідеологічного та геополітичного характеру. Чи не найсуттєвішими з них стали зруйнування та розорення Києва монголо-татарами та зацікавленість Візантії в утриманні руських земель в орбіті своїх геополітичних потуг. Саме Константинопольський патріархат прагнув нейтралізації прозахідної орієнтації правителів Галицько-Волинської Русі, брав у розрахунок східноєвропейську політику Золотої Орди, спрямованої на посилення Володимиро-Суздальської Русі та послаблення Галицько-Волинських земель.

*Б.Хіслач** (м. Вінниця)

ЛІКВІДАЦІЯ УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ У 1794-1796 рр.**

Дослідження проблеми релігійних відносин викликає особливий інтерес, адже по приєднанні до Росії, впродовж 1794-1796 рр., а подекуди і до 1798 р., відбулася майже повна ліквідація Уніатської церкви на Правобережній Україні. Питання це дуже широко висвітлювалося у дореволюційній історіографії, зокрема й на місцевому рівні. Так, історія

* Хіслач Б.М. – магістр–дослідник історії, молодший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею.

** © Хіслач Б.М., 2005

існування та ліквідації Уніатської церкви на Поділлі стала провідною темою досліджень “Подольского епархиального историко–статистического комитета”. Ще одним друкованим органом, де публікувались зібрані священниками церковно–історичні відомості про подільські парафії стали “Подольские Епархиальные Ведомости”. Головна ідея змісту цих досліджень зводилась до того, що в них Поділля розглядалось як споконвічно російське володіння, а православ’я – єдино можлива конфесія краю. Таке трактування історичного минулого повинно було ідеологічно виправдати знищення уніатських церковних інститутів, яке проходило з кінця XVIII ст. Однак, незважаючи на зазначені недоліки, праці подільських істориків–красназавців важливі з огляду на зібраний в них фактологічний та документальний матеріал.

Радянський період хоча і був багатий на друковані праці різних істориків про стан та діяльність Греко–католицької церкви в Україні, але по–перше вони майже не торкалися питання “возз’єднання” уніатів Поділля з Православною церквою, а по–друге, практично всі вони були атеїстично–ідеологічного та пропагандистського спрямування, носили антиуніатський характер, головною метою яких було “викриття реакційної ролі унії” в історії українського народу [Петляков П. А. Униатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма.- Л., 1982.- 168 с. та ін.].

З часу проголошення незалежності в Україні почалося переосмислення історичних процесів, які відбувалися на Поділлі в кінці XVIII ст. Проводилися наукові форуми, конференції, засідання круглих столів, де по–новому розглядалися питання про роль Української Греко–католицької церкви на Правобережних землях, а також робилась спроба дати адекватну оцінку її діяльності на цій території. З’явився ряд нових наукових праць, автори яких намагались неупереджено відобразити церковно–релігійну ситуацію, що склалася на Східному Поділлі в 90-х роках XVIII ст., коли відбувалось “возз’єднання” уніатів з Православною церквою. Однією з таких є, зокрема, монографія О.Петренка з Києва, в якій історії УГКЦ у Брацлавській губернії 1794 – 1796 рр. присвячено цілий розділ, написаний на основі документів Державного архіву Вінницької області. Тут також подана певна кількість документів, які характеризують важкість процесу повернення подільських греко–католиків до православ’я.

Фактологічний матеріал, що стосується теми цієї статті, поданий в одному з розділів монографії П.Слободянюка «Українська церква: Історія руїни і відродження» (Хмельницький. – 2000. – 266 с.).

На окрему увагу заслуговують монографії сучасних краєзнавців, автори яких побіжно торкаються історії УГКЦ в своїх місцевостях, використовуючи архівні джерела та праці істориків XIX – початку XX ст. [Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії.- К., 2002.- 320 с. та ін.]. А також окремі публікації істориків в місцевій пресі про подільські села [Завальнюк К. Хресто–Воздвиженська церква (1778 – 1917) // Панорама.- 2003.- 23 квітня].

Загалом є підстави констатувати, що існує значна й різнопланова наукова література, яка стосується ліквідації Греко–католицької церкви на Подільських землях, з різною оцінкою цих явищ (часто – діаметрально протилежною). Оцінки та інтерпретації здебільшого залежали й залежать від ідейно–світоглядної та конфесійної орієнтації авторів. Немає також однозначності в оцінці впливу греко–католицизму на етнічні процеси в Україні. В одних випадках уніатство трактується як національна, в інших – як антинаціональна сила.

В.Бубенщиков та П.Кралуок у своїй книзі “Греко–католицька церква в етнічному розвитку українських та білоруських народів” (Львів, 2004.- 172 с.) виокремлюють кілька підходів до вивчення зазначеної проблеми.

Підхід перший. Трагування унії як знаряддя покатоличення й колонізації українців та білорусів. При такому витлумаченні Греко–католицька церква розглядається як антинаціональна сила в історії цих народів. Така позиція у крайніх формах була притаманна російській церковній історіографії (М.Адамов, М.Коялович та ін). Вона чітко простежується також в працях радянських авторів та (правда, у дещо м’якшій формі) у видруках багатьох українських національно орієнтованих авторів, які керувались національними симпатіями.

Підхід другий. Витлумачення унії з діаметрально протилежної позиції – як позитивної для національного розвитку українців та білорусів сили. Він притаманний передусім греко–католицьким авторам (А.Великий, С.Мудрий, о. Іринеї (І.Назарко) та ін.).

Третій підхід характерний для деяких сучасних українських науковців, які намагаються розглядати діяльність Греко–католицької церкви як вияв окциденталізації (західноєвропейських впливів) у східноєвропейському регіоні. Сама ж церква в даному випадку трактується як синтез західних та східних християнських традицій (В.Бубенщиков та П.Кралуок).

Своїм дослідженням автор статті прагнув заповнити прогалину, яка все ще існує в українській церковній історії стосовно ліквідації унії на Поділлі у 1794 – 1796 рр. Для цього були поставлені наступні завдання: 1)

показати церковний та адміністративно-територіальний поділ Правобережної України в кінці XVIII ст.; 2) висвітлити документальні факти “возз’єднання” подільських уніатів з Російською Православною церквою та поодинокі випадки непокори з боку поміщиків та греко-католицьких священників; 3) з’ясувати причини ліквідації унії на Поділлі в 1794 – 1796 рр.

Три поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) припинили існування великого королівства Польського як держави, котра протягом віків так нещадно визискувала Україну, зневажала її народ, руйнувала український національний дух, викорінювала українську культуру. Правобережжя ввійшло до складу Росії і, згідно з царським указом від 13 квітня 1793 р., поділялось на Ізяславську й Брацлавську губернії, а також Кам’янецьку область. Через два роки відбулися нові зміни адміністративно-територіального устрою. 1 травня 1795 р. утворилися Брацлавська, Волинська і Подільська губернії, дещо пізніше – Брацлавське, Волинське і Подільське намісництва, а в 1797 р. Правобережну Україну було поділено на губернії – Київську, Подільську та Волинську і цей поділ зберігався до 1925 р.

15 травня 1793 р. було призначено єпископа Віктора з Київської митрополії архієпископом нової єпархії, створеної на території Мінської, Ізяславської, Брацлавської губерній. Тоді ж він звернувся з грамотою до всіх уніатів краю із закликом про повернення до віри батьків. Як наслідок, вже через півтора року, а саме 22 жовтня 1794 р., архієпископ доносив Синоду, що з кінця серпня і до перших чисел жовтня на Поділлі до православ’я приєдналося 333 093 уніатів, а з ними приєдналося 463 священники. Приєднані склали 721 парафію [Присоединение униатов Подолии к православию в конце XVIII века.- Б. м.: Б. г. – С. 11] В цей же час, в межах Поділля, навіренні були у православ’я Сатанівський, Грановський, Головчинський та Корожовецький монастирі [Батюшков П. Н. Подолие. Историческое описание..- СПб., 1891.- С. 210].

І це був лише початок. Адже вже в лютому 1795 р. преосвященний архієпископ Віктор доносив Святішому Синоду, що в Подільській та Волинській губерніях 1700 церков з 1032 священниками та 1 010 тисячами осіб було прийнято в обійми православної церкви упродовж одного півріччя [Троицкий П. Меры, приняты преосвященным Иоаникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии. // Подольские епархиальные ведомости. (Далі – ПЕВ) – 1873. – № 14. – С. 507].

Імператриця Катерина II своїм указом від 12 квітня 1795 р.

розпорядилася заснувати на Поділлі самостійну православну єпархію з назвою "Брацлавська та Подільська", єпископом якої призначався архімандрит Ставропігійного Донського монастиря Іоанікій. На цьому самодержиця не зупинилася і невдовзі ліквідувала всі уніатські єпархії, за винятком Полоцької, де архієпископом був Іраклій Лісовський.

В результаті продуманої та чітко спланованої антиуніатської політики царату за короткий період 1794–1796 рр. уніатською церквою на Правобережжі було втрачено 9 тисяч парафій, 145 монастирів та понад 8 мільйонів віруючих. [Стоколос Н. "Дякую Богові і приймаю..." // Людина і світ. – 2000. – № 10. – С. 39]

Так, на Поділлі приєдналися до православ'я 1 295 471 осіб обох статей з 1442 церквами [Подільські архіпастирі (1795–1895 рр.). – К–П., 1897. – С. 248]. Зокрема, в Ямпільському повіті в 1794 р. та на початку 1795 р. були повернені у православ'я шістьдесят три церкви з парафіянами та більшою частиною священників. Ще дві церкви в с. Борівка в ім'я Іоанна Богослова та в с. Феліціановка – каплиця в ім'я святих мучеників Гурія, Самона та Авива були приєднані 7 листопада 1795 р., завдяки проханню мешканців цих сіл [Троицкий П. Меры, приняты преосвященным Иоаникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии. // ПЕВ. – 1873. – № 17.- С. 594].

В Могилівському повіті 22 листопада 1795 р. була приєднана до православ'я уніатська церква в с. Мовчанах, хоча місцевий поміщик, генерал польських військ Тржетецький намагався протидіяти цьому. Однак, владика Іоанікій направив сюди комісію начолі з протоієреєм Куцинським, яка й приєднала церкву [Троицкий П. Меры, приняты преосвященным Иоаникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии. // ПЕВ. – 1873. – № 18. – С. 609].

В м. Летичів та його окрузі на 12 квітня 1795 р. було приєднано до православ'я 34 священників з дружинами та дітьми, всього – 171 особа. В м. Меджибож та окрузі на 23 квітня 1795 р. було приєднано до православ'я 45 священників з дружинами та дітьми, разом – 240 осіб [Державний архів Хмельницької області.- Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 31 – 41].

В 1794–1795 рр. в Гайсинському та Рашковському повітах перейшло з унії у православ'я 153 церкви та 120 священників [Подільські архіпастирі (1795–1895 рр.). – К–П., 1897. – С. 265].

Третій поділ Польщі (1795 р.) поставив питання про черговий адміністративний та церковний поділ нових територій. Були засновані Мінська та Подільська єпархії. При цьому владика Віктор був залишений

в Мінській єпархії з титулом архієпископа Мінського та Волинського, а Подільським і Брацлавським єпископом був призначений архімандрит Ставропігійного Донського монастиря Іоанікій. Він управляв Подільсько–Брацлавською єпархією до 1819 р.

Першою та найголовнішою турботою архіпастиря було воз'єднання уніатських церков в м. Кам'янці–Подільському – центрі католицизму та унії, де перебували католицька та уніатська влада зі своїми декастеріями. В самому місті в 1795 р. було чотири уніатські церкви – Свято–Троїцька монастирська (василіанська), Свято–Іоанно–Предтечинська, Свято–Миколаївська та Петропавловська. Їх навернення у православ'я було доручено благочинному священику Ушицького повіту Никифору Ісаєвичу, який вдало завершив це возз'єднання в двадцятих числах листопада 1795 р. Побоювання відносно відкритого опору з боку уніатів–василіан або католиків, виявилися на цей раз марними. На початку 1795 р. василіани залишили Троїцький монастир та розійшлися по різних місцях: одні – в Почаїв, інші – в Галіцію. Залишився в Кам'янці тільки монах–прокуратор Йосиф Банульський [Троицкий П. Меры, принятыя преосвященным Иоаникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии. // ПЕВ. – 1873. – № 16. – С. 556.] Однак в м. Кам'янці все ж таки залишилося декілька сімей греко–католиків, яким було залишено одну церкву, а саме Кармелітський костьол. [Историко–статистическое описание приходов и церквей Брацлавского уезда Подольской епархии. // ПЕВ. – 1875. – № 13. – С. 392.]

Раптовий перехід простого народу з унії до православ'я дослідники нової історії унії приписують невідповідності вірувань уніатського сповідання з вдачею, звичаями та взагалі життям російського народу, невігластву в справі віри, а відтак – індиферентизму, страху зазнати тортур та переслідувань з боку уряду на випадок їх впертої відмови від зречення. В справах архіву Подільської духовної консисторії 1795–1796 рр. є свідчення, що питання про швидку зміну народом унії на православ'я вирішували швидко та позитивно, а саме: віра насильно, так би мовити нав'язана батькам, не могла бути надбанням їх дітей, які якщо і трималися уніатської віри, то тільки з остраху не привернути гнів панів–поміщиків. Ця думка висловлювалась у всіх без винятку проханнях, які подавали парафіяни [Троицкий П. Меры, принятыя преосвященным Иоаникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии. // ПЕВ. – 1873. – № 14. – С. 509].

Священики, які не бажали залишити унію, переходили

настоятелями або вікаріями в римо-католицькій костельній Брацлавській губернії, інші – виїздили закордон. Деякі з них, маючи надію, що незабаром ситуація в нормується, просили уряд дати їм час на роздуми, або, посилаючись на хворобу, зволікали з приєднанням та переконували парафіян не поспішати зрікатися віри.

Успіхам православ'я на Поділлі сприяли зокрема такі державні діячі: генерал-губернатор Мінського, Ізяславського та Брацлавського намісництв Тимофій Іванович Тутолмін, а також Брацлавський губернатор Федір Федорович Берхман. Останній 10 квітня 1795 р. розіслав усім окружним земським наглядачам циркуляр, який забороняв проводити богослужіння за уніатським обрядом в церквах та каплицях, а тим більше дозволяти це робити уніатським священикам, які відмовилися приєднатись до православ'я і залишилися без парафії. Також не дозволялось будувати уніатські та римо-католицькі каплиці без особливого дозволу головного начальства. [Петренко О. С. Брацлавське намісництво. – Вінниця, 2001. – С. 35 – 36]

Необхідно зазначити, що процес навернення уніатів до православної віри за часів, коли вона була фактично державною і офіційною ідеологією царської Росії, був трагічним. Певна частина греко-католицького духовенства, монахів-василіан та й просто віруючих уже не хотіло залишати уніатство. Це призводило до драматичних випадків, що пізніше дало привід греко-католикам говорити про "велику пляду мучеників полоцьких, уманських, білоцерківських, київських" [Історія християнської церкви на Україні: Релігієзнавчий довідниковий нарис. – К., 1992. – С. 37].

Хоча парафій, не приєднаних до православ'я, в Брацлавській губернії залишалось не багато, але цей процес вимагав великих зусиль, які не завжди були успішним. Так, невдалим було навернення до православ'я василіанського жіночого монастиря в м. Бар Могилівського повіту, який залишався в унії до 1837 р. Не приєднаною залишилася і уніатська церква м. Жванчик Ушицького повіту, хоча місцеві уніати були приєднані 8 червня 1796 р. Ушицьким благочинним ієреєм Никифором Ісаєвичем [Троицкий П. Меры, принятыя преосвященным Иоаникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии. // ПЕВ. – 1873.- № 21. – С. 712].

1 вересня 1794 р. мешканці с. Феліціановка, Гайсинського повіту були приєднані до православ'я, однак сільська церква була їм віддана тільки в листопаді 1795 р. Така сама ситуація повторилася і в с. Армянах

Кам'янецького повіту, де уніатська громада була приєднана лише 26 липня 1796 р. [Присоединение униатов Подолии к православию в конце XVIII века. – Б. м.: Б. г. – С. 15].

В с. Вербова, Тульчинського повіту, місцева поміщиця княгиня Четвертинська в 1794 р. дізнавшись, що після об'явлення селянам грамоти Преосвященного Віктора, вони виявили бажання возз'єднатися з православ'ям, не допустила навернення уніатської церкви в православну під тим приводом, що вона побудована на її кошти. [Присоединение униатов Подолии к православию в конце XVIII века. – Б. м., Б. г. – С. 16]

Однак цей опір не гальмував процес приєднання, адже це були лише поодинокі випадки, які не псували всієї картини "возз'єднання" для російського царизму. Незважаючи на спроби протидії з боку деяких поміщиків та уніатських священників, навернення йшло досить успішно. Про це свідчить і той факт, що 23 травня 1796 р. Брацлавське намісницьке правління прийняло постанову про приведення до присяги уніатське духовництво (в присутності в містах городничих, а в повітах представників земських судів) на вічне її імператорської величності підданство. 31 травня ця постанова була отримана Бершадським городничим капітаном Батманом і 4 червня 1796 р. була виконана, про що він доповів в своєму рапорті в Брацлавське намісницьке правління [Державний архів Вінницької області. – Ф. Д–678. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–2].

У справі навернення греко–католицьких священників велику роль відігравав і сам архієпископ Іоанікій. Завдяки його архіпастирським старанням близько 50 уніатських священників змушені були возз'єднатися з Православною церквою. Це – ті, які за різними причинами зволікали зі своїм приєднанням. 14 січня 1796 р. він доносив Священному Синоду, що "в Брацлавській губернії в останніх числах грудня минулого 1795 року було завершено приєднання 1090 церков" [Батюшков П. Н. Подолие. Историческое описание.- СПб., 1891.- С. 216]. Крім приходських церков до православ'я були навернені Немирівський та Рожецький василіанські монастирі, які пізніше були ліквідовані за указом Брацлавської духовної консисторії від 6–го липня 1796 р. [Батюшков П. Н. Подолие. Историческое описание.- СПб., 1891.- С. 216]. За василіанами залишилися Малієвський монастир, який був в унії до 1810 р., і Барський монастир із його знаменитою школою. Останній возз'єднався з православ'ям у 1837 р. [Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии // Труды подольского епархиального историко-статистического комитета.- Вып. 5. Под ред. И.И. Яворовского.-

К-П., 1890-1891. – С. 215]. Лише смерть Катерини II, яка настала в листопаді 1796 р., загальмувала цей процес.

Які ж причини падіння унії в Росії? Єпископ Софрон Мудрий в своїй книзі ділить їх на внутрішні та зовнішньо–політичні [Мудрий Софрон. Нарис історії Церкви в Україні.- Рим, Львів, 1995. – 404 с.].

До внутрішніх причин він відносить, по–перше, гіркий досвід, що залишила по собі польська державна дійсність, яка не вміла розв'язати проблеми католиків грецького обряду. По–друге, загальна політика Росії намагалася зцементувати нашвидкуруч набуті від Польщі території Київської Русі, вважаючи таким цементом Церкву і релігію.

Третьою причиною на думку С.Мудрого була агресивність російського державного православ'я, що віками дивилося тривожно в бік київського сусіда та церковного експерименту, який відбувся на території Київської митрополії, адже він загрожував основам Московського православ'я, на чолі якого стояв цар як найвищий голова Церкви та месіанським планам Московського патріархату, який очолював святіший Синод під проводом царського обер-прокурора (сан патріарха скасовано ще за Петра I 1721 року).

Четвертою і головною причиною автор називає соціальне становище українського і білоруського народів, яке сприяло занепадові унії та московській імперській політиці.

Серед зовнішньо–політичних причин занепаду українського греко–католицизму в Росії можна назвати одну, але вирішальну: небажання Росії допустити того, аби в єдиній державі одна частина українців церковно підлягала безпосередньо Вселенському Архієреєві, а друга – цареві і московському патріарху, щоб одна частина українського народу проклинала Мазепу і мазепинство, а друга, католицька, благословляла це ім'я як символ свободи і незалежності. Тому з такою покvapливiстю Катерина II тягнула уніатів до московського політичного воза.

Таким чином, саме за роки правління імператриці відбувся перший і наймасовіший етап ліквідації унії в межах Росії. За три роки усе селянство Поділля, яке вважалось уніатами, разом з своїм духовенством “повернулось” в православ'я. Однак на цьому володарі імперії не зупинилися. Вони знову чекали слушної нагоди, щоб вже остаточно зліквідувати небажану для них церкву, яку вважали штучним утворенням і не збиралися терпіти її на своїх землях. На Поділлі це відбулося у 1839 р.